
PhD Shugalyova Inna
National Museum of the
Holodomor-Genocide (Kyiv, Ukraine)
Lavrs`ka,3 Kyiv
Shug_im@ukr.net

Primljeno/Received: 11. V. 2024.
Prihvaćeno/Accepted: 1. VII. 2024.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
DOI: 10.47325/zj.7.8-9.4

UDK 94(477)=811.16/.17

ПОСТТРАВМАТИЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932-1933РР. У ДІТЕЙ УКРАЇНИ

Анотація. У статті аналізуються трансгенераційні наслідки Голодомору-геноциду для українського суспільства. Голодомор 1932-1933 рр. забрав життя мільйонів українців, у тому числі немовлят та дітей. Люди, які пережили Голодомор будучи дітьми, на все подальше життя закарбували психофізичну травму. В роки Голодомору 1932-1933 вони постійно відчували голод, вживали у їжу сурогати, мертвих тварин тощо, що відбилося безпосередньо на їх фізичному здоров'ї та на здоров'ї їх нащадків. Повсякдення дітей у роки Голодомору 1932-1933 рр. було сповнено пошуком засобів до виживання. Вони щодня бачили людей, що вмирали від голоду. Багато дітей залишилися сиротами й на їх очах йшли з життя їх батьки та рідні люди. Міжпоколінні наслідки Голодомору 1932-1933 рр. давалися взнаки протягом наступних поколінь. У статті проаналізовано відмінності трансгенераційної та інтергенераційної травми, з'ясовано їх сутність, тяглість та прояви у нащадків жертв Голодомору-геноциду 1932-1933 рр.¹²⁵

Ключові слова: Голодомор, геноцид, діти, Україна, травма, міжпоколінні наслідки.

---

¹²⁵ Голодомор-геноцид – історичне явище, юридично-правова категорія, форма масового народобвиства шляхом штучно організованого сталінським режимом голоду в Україні в 1932–1933 рр.; геноцид українського народу. (Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні / Передмова, авторський текст Василя МАРОЧКА. Дрогобич, 2018. С.91).

Вступ.

Голодомор 1932–1933 рр.¹²⁶ організований сталінськими тоталітарним режимом в Україні призвів до загибелі мільйонів українців, ще сотні тисяч зазнали репресій та депортації. Люди, які вижили, назавжди втратили власну ідентичність, оскільки штучно влаштований комуністами голод деформував традиції харчування, змінив психологічне сприйняття оточуючого світу, трансформував ставлення до себе й суспільства у цілому, спричинив втрату здоров'я тих, хто його пережив та мав потужні трансгенераційні наслідки для майбутніх поколінь.

Виклад основного матеріалу.

Причиною Голодомору 1932–1933 рр. в Україні стала сталінська політика колективізації та розкуркулення. Її метою було прагнення режиму здійснити форсовану індустріалізацію за рахунок села, вилучити все зерно у селян, зламати опір українського селянства, зруйнувати традиційний господарський уклад та створити колгоспну систему, що перетворювала селян на довічних рабів, що навіть не мали паспортів (з 1932 р. в УСРР запроваджено паспортну систему, але селянам документи не видавали, щоб обмежити їх пересування країною).

Зорганізований сталінським комуністичним режимом Голодомор-геноцид й спричинив кардинальну деструкцію суспільних, моральних, людських якостей. Голодна людина втрачала моральний бар'єр, жодні кримінальні покарання її не зупиняли. Змінилася психологія людей: багато українців змушені були принижуватися, щоб отримали жалюгідне продовольство, дехто втратив моральне обличчя й зважився на крадіжки, загострилася злість та ненависть до людей. У роки Голодомору 1932-1933 рр. зростає кількість крадіжок та збройних пограбувань. Деформація моральних норм проявлялася у втраті внутрішніх духовних бар'єрів. Згідно досліджень лікарів, голод породжував озлобленість, жадність, жорстокість, мізантропію, аморальність. У Калинівському районі Вінницької області зафіксовано психічні розлади: батьки забирали у дітей їжу¹²⁷. У Балакліївському районі Харківської області майже 25% працездатного населення

¹²⁶ Голодомор – дослівно морити голодом, смерть від організованого голоду; соціально-економічна політика партійно-радянських органів влади, яка стала причиною мільйонів жертв українського народу; це форма масового та насильницького народовбивства – геноцид. (Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні / Передмова, авторський текст Василя МАРОЧКА. Дрогобич, 2018. С.91.).

¹²⁷ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (далі – ДАВіО). Ф. П136. Оп.3. Спр.80. Арк.37.

знайшли можливість залишити села на вирушили на пошуки хліба й роботи до міст, але залишили власних дітей у селі. Немов заручники, діти опинилися у вимираючих селах, поповнивши лави безпритульних та бродячих елементів. Вони займалися жебрацтвом, проте часто вмирили з голоду¹²⁸. У Червоноградському районі батьки викидали дітей на вулицю або завозили їх на залізничні станції й там облишали¹²⁹. В Ізюмському районі Харківської області матері приносили та підкидали дітей у райцентрі біля установ та, навіть, залишали їх на вулицях просто неба¹³⁰. Досить часто діти залишали батьків та йшли жебракувати. Проте отримати шматок хліба було майже неможливо й малі безхатки харчувалися сурогатами. Вони були постійно кволими й часто вмирили на вулиці. Їх ховали у загальних могилах, навіть не з'ясовуючи їх імен та віку.

У роки Голодомору-геноциду збільшувалася кількість вбивств, насамперед, дітей (бо вони слабкіші й часто наївні, тому вбивці часто заманювали, обіцяючи шматок хліба, згодом вбивали). Органами державного політичного управління (ДПУ) зафіксовано лише ряд прецедентів канібалізму. Зокрема, по Харківській області на 01 березня 1933 р. було відомо про 9 випадків, на 01 квітня – 58, на 01 травня 132, на 01 червня – 221¹³¹. У Київській області на початку 1933 р. зафіксовано вбивства дітей з метою вживання їх м'яса у їжу. Голова Київського обласного виконкому М. Василенко у листі до В. Чубаря зазначив, що протягом короткого терміну 1933 р. майже у всіх районах області відбулося 9 інцидентів вбивства дітей та споживання їх органів у їжу¹³², але він зауважив, що це далеко не всі встановлені випадки. У с. Пеньківка Литинського району Вінницької області місцевим селянином Кожуховським вбито двох дітей, та зникло ще двоє дітей селянина-одноосібника К. Григоренка¹³³. В с. Луки Вороновицького району вбивство 8 річного хлопчика здійснили малолітні діти на вимогу їх матері Якименко Параскеви (вона була колгоспницею з 1932 р., але голодувала, тому змусила своїх синів 8 і 10 років заманити їх товариша на горище і там вбити його), сама в цей час перебувала у сусідів, забезпечуючи собі алібі. Якименко Параскеву заарештували, її дітей спочатку передали до колгоспу, а потім мали влаштувати у ясла, їх батько Іван Якименко, коли дізнався про вбивство, втік з села. Всі селяни були обурені, вважаючи, що Якименки не настільки

¹²⁸ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ТА УКРАЇНІКИ (далі – ЦДАГОУ). Ф.1. Оп.20. Спр.6276. Арк.43.

¹²⁹ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.6276. Арк.44.

¹³⁰ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.6276. Арк.45.

¹³¹ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.6276. Арк.42.

¹³² ЦДАГОУ. Ф.20. Оп. 1. Спр.6276. Арк.105.

¹³³ ДАВіО. Ф. П136. Оп.3. Спр.74. Арк.73.

бідували, щоб йти на вбивство¹³⁴. Припускаємо, що односельці, змучені голодом, вже втрачали тверезість мислення й вважали, що родина Якименків, бідувала менше, аніж вони самі. Такого роду оціночні судження свідчать, що співробітники ДПУ, оприлюднюючи факти канібалізму, наголошували, що це поодинокі випадки, які засуджувалися селянами. Надалі число прецедентів збільшилося, що їх фіксували вибірково та не вносили до офіційних зведень.

На початку 1933 р., з посиленням голоду, кількість випадків дітовбивства та канібалізму зростала, хоча узагальнюючого підрахунку органами міліції не здійснювалося, оскільки подавати статистику такого роду, означало офіційно визнати, що в Україні лютує голод, який провокує злочини та обумовлює вживання у їжу людського м'яса. Комуністична пропаганда замовчувала Голодомор в Україні й категорично заперечувала його на міжнародній арені, звинувачуючи тих, хто відважувався про це говорити в антирадянських настроях.

У доповідній записці «О положенні на Киевщине» від 14 березня 1933 р., констатовалося, що голодом охоплені більше половини районів Київської області, фіксувалися десятки прецедентів канібалізму та антропофагії, але точного обліку не здійснювалося¹³⁵. Очевидці Голодомору 1932–1933 рр., які були у той час дітьми, майже одногосно стверджують, що батьки суворо забороняли дітям виходити самостійно на вулицю, бо у містах діти часто зникали безвісті. Існувала небезпека викрадення дітей доведеними до відчаю голодуючими. Наприклад, у с. Легедзине Київської (нині Черкаської) області, дівчина на ім'я Параска Гончарук стала жертвою канібалів: під час повернення з дитячого садочку, разом із сусідськими дітьми, її заманила до себе у хату сусідка. За кілька годин, тіло дівчини знайшли розчленованим.¹³⁶ Траплялися випадки сильного переляку від побаченого: на вулицях часто лежали трупи загиблих від голоду¹³⁷.

Колись заможні та залюднені села перетворювалися на пустелю. У своєму листі до В. Балицького, керівник Харківського обласного відділу ДПУ Кацнельсон оповідав, що села, які раніше мали по 500 хат, вже спустошені. Людей можна знайти лише у кожній третій хаті, у селах – тиша, з димарів – не димиться, бо ніхто не готує. На вулицях немає ані кішок, ані собак, бо все з'їдено.¹³⁸ Українське село перетворилося на пустелю. Як

¹³⁴ ДАВіО. Ф. П136. Оп.3. Спр. 10. Арк. 169-171.

¹³⁵ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область Біла Церква, 2008. 1376 с.

¹³⁶ Свідчення ШИЯНЕНКО Ганни Яківни 1924 р.н. с. Легедзине Київської області. З фондів Національного музею Голодомору-геноциду. Запис 2023 р.

¹³⁷ Свідчення ПЕРЕДЕРІЙ Антоніни Іванівни, 1923 р. н. м. Запоріжжя. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Запорізька область. Запоріжжя, 2008. С. 821.

¹³⁸ ЦДАГОУ. Ф.20. Оп. 1. Спр.6276. Арк.44.

описував очевидець Голодомору Лавро Нечипоренко села на Київщині: «Обшарпані, обскубані стріхи світили голими ребрами кроков та лат, повалені плоти, бур'янами зарослі вулиці, забуті стежки до криниць».¹³⁹

У роки Голодомору 1932–1933 рр. змістилися всі акценти в традиційних уявленнях про добробут. Про порядок, чистоту та охайність у хаті вже ніхто не думав – на це просто не звертали уваги. Всі цінності сфокусувалися на їжі. Діти опухали від голоду, хворіли та вмирили на очах у батьків. Останні, намагаючись знайти продукти, часто залишали дітей без догляду. Матері, які вирушали за хлібом, ніколи не могли знати, чи повернуться вони чи застануть своїх дітей живими. Розкуркулені селяни намагалися дістатися міст. За споминами члена Національної спілки художників України І. Василенка, його односельці з Полтавщини спробували дістатися м. Запоріжжя, де тривало велике будівництво: споруджувалися металургійні підприємства та гідроелектростанція «Дніпрогес». Але майже всі, хто наважився у роки Голодомору залишити село та поїхати до Запоріжжя, знайшли свою смерть на станції «Шлюзова» (нині там розташовується Критий ринок). Навесні 1933 р. там щодня здійснювалися облави на селян, а особливо дітей. Затриманих відправляли до спеціального розподільника, при станції Канкринівка (близько 20 км від Запоріжжя), де був закритий двір й гуртувалося чимало кримінальних елементів. Для багатьох дітей, цей розподільник став пересильною в'язницею до притулків.¹⁴⁰ У Запоріжжі, незважаючи на спорудження великих підприємств, спостерігалися довгі черги за хлібом. Це було типовим для промислових центрів того часу. За свідченнями іноземного інженера Джеррі Бермана, який працював на Сході України у станиці Луганській й керував спорудженням мосту, рівень заробітної плати робітників, задіяних на спорудженні стратегічних об'єктів, був дуже низький. Зарплати та продовольчого пайку ледь вистачало самому робітнику. Він відзначав, що пересічний робітник отримував 130-180 рублів на місяць, а ціна літру молока на базарі коливалася від 2,50 руб до 3 руб за літр, вершкове масло коштувало 50 руб, цукор – 70 руб за 1 кг, а хліб, якість якого була низькою (тобто з домішками до пшеничного борошна сурогатів) можна було отримати лише за хлібною карткою в обсязі 400 гр на робітника. Забезпечення таких карток хлібом було вкрай нерегулярним та із затримками¹⁴¹. Українські міста були заповнені безпритульними, бродягами, оперезані нескінченими

¹³⁹ Лавро НЕЧИПОРЕНКО. 33-й рік. Київ, 2023. С.168.

¹⁴⁰ Свідчення ВАСИЛЕНКА Івана Васильовича, 1922 р. н., м. Запоріжжя. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Запорізька область. Запоріжжя, 2008. С.815-816.

¹⁴¹ Ірина ШТОРГІН. Листи з Донбасу 30-х років: що побачив інженер-іноземець на сході України під час Голодомору? Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/lysty-z-donbasu-30-kh-rokiv-dzheri-bermana/31429604.html>

чергами за хлібом. Будь яка людина могла стати жертвою бандитів чи крадіїв, які чатували на містян з метою вкрасти хлібну картку. По Червоноградському району протягом березня–травня 1933 р. офіційно зареєстровано 228 крадіжок та нападів¹⁴². Відзначимо, що це офіційна статистика, приховані показники злочинності, нажаль, були істотно вищими. На великих базарах (як, наприклад, Єврейський базар у Києві), можна було зустріти продавців людського м'яса.

За спогадами Івана Василенка, з-поміж жінок, все частіше було чути розмови щодо необхідності віддати дітей до притулку. Для більшості матерів подальша доля їх дітей була невідомою. Проте, у материнських серцях жевріла надія, що їх дитина зможе вижити у притулку¹⁴³. Те, що відчувала дитина, почувши такого роду розмови, описував один з очевидців подій, хлопець на ім'я Іван Майський. Він був залишений матір'ю на вокзалі м. Богодухів Харківської області. Вже будучи дорослим, він описав, як напередодні цього відчував щось недобре, мати занадто метушилася, чепурила його та навіть, прикрикнула за те, що хлопчик повільно йшов. Коли вона привела його на вокзал, то посадила на лаву й обіцяла швидко повернутися, так і зникла у натовпі. Хлопця забрали до міліції, а потім передали до притулку. Отже, тези про добробут жителів міст у роки Голодомору 1932-1933рр. є міфом. Міські жителі страждали від голоду й вмирали від нього.

Морок голоду й злиденності, депресії та духовної безнадійності охопив всі сфери життя. Діти ставали свідками цих змін. Всі вони сприймали побачене по-різному, але їх об'єднувало постійне відчуття страху й голоду й пошук будь чого поживного. Деформація традицій харчування не могла не позначитися як на психіці, так і на фізичному сталі людей. Вживання у їжу дохлих тварин не лише суперечила духовним настановам (у християнстві заборонено вживати м'ясо здохлих тварин), але й ставало причиною отруєння, інвалідності та навіть смерті. Проте, вимучені голодом люди вже не зупинялися перед страхом душевних або фізичних мук. Лавр Нечипоренко, який застав Голодомор-геноцид уже будучи дорослим згадував, що люди у будь який спосіб намагалися врятуватися. Вони вживали у їжу кукурудзяне бадилля, сушили листя та кору дерев, згодом все це перетирали у борошно й готували коржики; товкли лушпиння соняшника, сушили коріння бур'яну. Л. Нечипоренко зазначав, що люди, які вживали у їжу дубову кору та корінь бур'яну вмирали¹⁴⁴. У Тальнівському районі селяни сушили й молили на харчі жом, лушпиння з картоплі, сережки з ліщини. Не обходилося без трагіч-

¹⁴² ЦДАГОУ. Ф.20. Оп. 1. Спр.6276. Арк.44.

¹⁴³ Свідчення ВАСИЛЕНКА Івана Васильовича, 1922 р. н., м. Запоріжжя. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Запорізька область. Запоріжжя, 2008. С.816.

¹⁴⁴ Лавро НЕЧИПОРЕНКО. 33-й рік. Київ, 2023. С.199.

них ситуацій під час приготування сурогатів. У колгоспі «П'ятирічка» Терпіннівської сільради куховарка на горіщі бригадного будинку знайшла білу глину, взяла зо два кілограми, відміряла собі стільки ж борошна, а глину перемішала з рештою борошна та й зварила затірку, від якої отруїлося понад двадцять чоловік. Виявилось, що то була не глина, а отрута проти шкідників садів¹⁴⁵. У с. Софіївка Ново-Миргородського району на скотомогильнику неможливо було відбитися від людей, що прийшли за дохлятиною¹⁴⁶. Вживання м'яса коней не притаманно для українських харчових традицій. За звичай, конина є основою раціону народів Середньої Азії. В українській культурі кінь вважався тягловою силою, їх було не так багато, як іншої худоби й вживання у їжу конини не було узвичаєним явищем. Втім у роки Голодомору, внаслідок реквізиційної політики комуністів, українці були вимушені порушувати усі традиції харчування заради виживання. Зокрема, у Ново-Миргородському районі протягом січня–березня 1933 р. зафіксовано падіж 600 коней (із 2 тис). Коли здихав кінь, колгоспники не намагалися його врятувати, а прагнули швидше розчленувати його, щоб з'їсти¹⁴⁷.

Діти часто ставали тягарем для родин, не могли відвідувати школи, не мали сил працювати¹⁴⁸. Вихованка миргородського дитячого притулку Тетяна Кийко, згадувала, як вона і її брати знайшли цуценя ... і з'їли його. Вона зауважила, що для неї, маленької дівчини-сироти це був перший випадок споживання, але не останній...¹⁴⁹.

Психологічний стан батьків, які бачили голодні муки та смерть своїх дітей також часто оберталися психічними розладами та руйнацією ментального здоров'я. Сучасник подій Голодомору Д. Орленко (уродженець Дніпропетровської області) звернувся із листом до ЦК ВКП(б) в якому з сумом констатував, що краще не мати дітей взагалі, аніж виховувати їх в таких складних умовах. Д. Орленко емоційно зауважував, що він старанно вивчав теорію марксизму-ленінізму, проте ніде не зустрічав положень про те, щоб виморювати дітей голодом. Автор листа звертався до ЦК із риторичним питанням: як далі жити та на дитячих сльозах будувати фундамент соціалізму? І сам же давав відповідь на власне питання: далі жити не можна...¹⁵⁰ Отже, стан пригніченості й депресії, постійної туги за загиблими дітьми й самозвинувачення, що як батько не зміг

¹⁴⁵ Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував Олекса РІЗНИКІВ. Одеса, 2003. С.15.

¹⁴⁶ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.5249. Арк. 30.

¹⁴⁷ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.5249. Арк. 30.

¹⁴⁸ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.5249. Арк. 30.

¹⁴⁹ Свідчення КІЙКО Тетяни Іванівни, 1925 р.н., м. Миргород, Полтавської області. Олександр ДЖУНЬ. Чорні роки Миргородщини. Миргород, 2014. С. 41-45.

¹⁵⁰ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.5254. Арк.8.

врятувати дитину, надати їй все необхідне, призводили до зневіри у життя й суїцидів¹⁵¹. Самовбивства ширилися не лише у селах, а й у містах. Королівський Консул Королівства Італії в Україні С. Граденіго повідомляв, як став свідком інциденту, що відбувся неподалік приміщення італійського консульства в Харкові. Жінка з двома дітьми цілий день просила милостиню, простягаючи до перехожих консервну бляшанку, але всі проходили повз неї. В кінці дня, вона відштовхнула дітей на тротуар, а сама кинулася під трамвай. Діти залишилися на тротуарі, в онімінні спостерігаючи, як двірник змітає рештки тіла їх матері з колій¹⁵².

У закладах соціального виховання – яслах, садках, дитячих майданах, школах – діти були занедбаними та голодними. Батьків позбавили можливості наглядати та виховувати своїх нащадків. І у цьому ми вбачаємо намір комуністичного режиму знищити національну ідентичність. Зауважимо, що виховання дитини, по суті, є програмуванням життя наступного покоління. Спогади епохи дитинства самі чіпкі, яскраві й драматичні одночасно. Діти фіксують речі, які часто залишаються поза увагою дорослих. Як зауважив Лешек Аллерганд: «Досвід дитини – це найвірогідніший і найбарвистіший малюнок життя – перший і досконалий образ часу і людей. Неважливо, що вушка та очка маленькі – вони чують і бачать найкраще»¹⁵³. Тому, виховання малят у родинному колі, любові та повазі є ключовим фактором майбутнього здорового покоління. Один з педагогів 1920-х рр. зауважив, що не треба потужних матеріальних благ для малечі – їм достатньо чистої пелюшки та материнської любові. Проте діти, виховані у комуністичних освітніх і виховних закладах не отримували ані уваги, ані виховання. Останнє фокусувалося переважно на ідеологічних викривленнях, які нав'язувалися дітям та їх батькам.

Втім, як ми вже зазначали, у дітей, що перебували у яслах чи на дитячих майданах були батьки, які могли хоч трохи надати свою любов та родинне тепло. Діти, що виховувалися у сиротинцях, були позбавлені цього. Їх ніхто не любив, про них ніхто не піклувався, під час хвороби їм ніхто не допомагав. Після смерті їх ніхто не оплакував, а їх імена часто навіть не включалися до обліку померлих. Свідок Голодомору Лавро Нечипоренко зі слів своєї матері згадував, що у державних сиротинцях діти були без нагляду, про них ніхто не піклувався й їх не доглядали вихователі, коли маля вмирало

¹⁵¹ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.6274. Арк.54.

¹⁵² Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932-1933 роки / Науковий редактор українського видання Юрій ШАПОВАЛ; Упорядник та автор вступної статті Андреа ГРАЦІОЗІ. Харків, 2007. С.162.

¹⁵³ Анна ЧЕБОТАРЬОВА & Тарас НАЗРУК. Вулицями втраченого дитинства: історія Лешка Аллерганда. Центр міської історії Центрально-Східної Європи. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/allerhand/> (дата доступу 01.10.22).

то «нікого це не дивувало, ніхто по них не плакав, не тужив, ніхто їх не наряжав. Забірали разом зо всіма й вивозили на цвинтар до спільної ями»¹⁵⁴.

На очах дітей часто вмирили їх рідні. Непоодинокими були випадки, коли після смерті батьків, їх тіла нікому було поховати і виснажені діти тривалий час перебували у хаті із небіжчиком¹⁵⁵. Серію таких випадків зафіксовано вже взимку 1932 р. у Ново-Василівському районі, коли вмирили колгоспники, то підвод для вивезення на поховання колгоспний актив не виділяв. Труп селян, які часто обглодували й нівечили голодні собаки, так і залишалися у хатах. Малолітні діти перебували там же не маючи сил ані поховати батьків, ані вийти з хати, щоб шукати допомогу. В 1933 р. діти звикли бачити смерть. Згадуваний нами Лавр Нечипоренко у своїх спогадах передав емоційний стан дитини, яка втратила всіх своїх рідних й незабаром помре сама: «Дівчинка дивилася на нас якимсь байдужим поглядом. В дитячих очах не було ні допитливості ні дитячого страху – за плечима дитини не було материнського захисту. Дитяча байдужість! Який це жах!..»¹⁵⁶. Причиною байдужості стали ті муки, крізь які пройшла ця дівчина. Її доля була типовою для українського села: батьки, брат та сестра померли від голоду, дівчина спала сама у пустому будинку, невдовзі й сама відійшла у засвіти.

Українське суспільство у роки Голодомору та сталінських репресій отримало психофізичну травму, міжпоколінні наслідки якої соціум проніс крізь покоління. Люди були проникнені страхом перед свавіллям комуністичних активістів, й усвідомлювали небезпеку від влади. Більшість приховувала почуття ненависті до комуністів все життя. Лідія Щедра, мешканка Київської області, що була дитиною в роки Голодомору, ділилася своїми міркуваннями: «За деякий час, коли ми повернулися у Брідок [Волинська область – І.Ш.], я ніяк не могла зрозуміти, чому люди так не люблять радянську владу... А наша сусідка баба Одарка казала: «А за що ту владість любити?». Потім я дізналася, що у той рік у її сім'ї померло десятеро людей. Чоловік і дев'ять дітей. Залишилась лише одна донька. Хіба могла вона після того любити ту владу? Ні!»¹⁵⁷.

Сучасний український психолог Андрій Маслюк виокремив ряд психотравмуючих чинників Голодомору: комунікативно-інформаційний, фізіологічний (харчовий), просторовий, духовний, традиційний¹⁵⁸. Зокрема, у осіб, що пережили Голодомор, на

¹⁵⁴ Лавро НЕЧИПОРЕНКО. 33-й рік. Київ, 2023. С.202.

¹⁵⁵ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.6274. Арк.35.

¹⁵⁶ Лавро НЕЧИПОРЕНКО. 33-й рік. Київ, 2023. С.210.

¹⁵⁷ Христина ІНЖУВАТОВА. Дитину знайшли в печі, в місці з холодцем. Україна молода. 2013, 1-2 лютого.

¹⁵⁸ Andriy MASLYUK. Features of human experiences of long-term physiological deprivation (on materials of famin in Ukraine). Abstract of the thesis for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. Volyn National University named after Lesya Ukrainka the Ministry of Education and Science of Ukraine. Lutsk, 2010. P.8.

ментальному рівні закарбувалися у свідомості думки щодо необхідності мати вдома певний запас їжі, добре годувати дітей, бо худорлява постать малечі може свідчити про її хворобливий стан, небажання позбавлятися зайвих речей, постійне занепокоєння проблемою виживання. Трансформувалися вітальні потреби дітей. Основні з них – їжа, сон, температурний комфорт, фізична активність – у роки Голодомору-геноциду були змінені. Діти харчувалися сурогатами, перебували у холодних, сирих приміщеннях, які не провітрювалися й не мали каналізації (відповідно, природні потреби справлялися у тих же кімнатах), їх майже не виводили на вулицю (по-перше, вони були надто кволими, щоб пересуватися самотійно, а персонал не встигав, а часто й гербував зайвий раз опікатися вихованцями), переважна більшість дітей сиділи нерухомо або плакали, поки їм не відходили у засвіти.

Не менш відчутними є пролонговані наслідки Голодомору. Так, культуролог І. Рева доводить, що українці, які нині проживають на територіях, охоплених у 1932–1933 рр. Голодомором, мають нижчий рівень життєздатності, схильність до суїцидальних настрів¹⁵⁹. Дослідження науковців Київського національного університету імені Тараса Шевченка, проведене на початку 2000-х рр., зафіксувало у нащадків жертв Голодомору 1932–1933 рр., таке явище, як ідентифікація з агресором, так званий «стокгольмський синдром». Як доводять організатори даного дослідження, 63% респондентів, які пережили Голодомор 1932–1933 рр. демонстрували відчуження від національних інтересів України. Це пояснюється тим фактором, що 60% учасників дослідження втратили своїх рідних та виховувалися у дитячих будинках й інтернатах у дусі прокомуністичної ідеології¹⁶⁰. Вихованці комуністичних дитячих притулків, колоній, інтернатів. У переважній більшості вони виховувалися у дусі комуністичної пропагандистської теорії «нової людини». Свідок Голодомору в еміграції Ольга Йосипович поділилася власними міркуваннями щодо долі «державних дітей», які перебували у сиротинцях у роки Голодомору та після нього: «Вони [влада – авт.] їх так вишколили цих піонерів, комсомольців. То були цвітлічні оці, ті вишколені діти. Бо вони їх виховували так. Знаєте, як ви маленькому щось кажете, воно те й робить. То були найліпші активісти. Вишколені. Із маленького вони туди прийшли. Їм дали їсти й пити, повдівали. І вишколили їх. Певно, що вони були більше за свою батьківщину й за все, бо вони так виховані були. І вони не знали, чи то Бог є чи нема, бо вони їх не вчили»¹⁶¹.

¹⁵⁹ Ірина РЕВА. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ, 2019. С.166-229.

¹⁶⁰ Ірина РЕВА. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ, 2019. С.166-229.

¹⁶¹ Свідчення Ольги ЙОСИПЕНКО (SW 72), 1918 р.н. с. Гапонівка Сенчанський (тепер Лохвицький) район Полтавської області. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т.

Голодомор 1932-1933 рр. був геноцидом українського народу. Він забрав життя мільйонів дорослих та дітей. Українське суспільство після Голодомору трансформувало свою ідентичність, деформувало моральні та духовні орієнтири, втратило характерні ментальні риси такі як етика ввічливості, чуйність. У постголодоморному українському суспільстві домінували страх, байдужість, підозріле ставлення до оточення. Українці, що пережили Голодомор 1932–1933 рр. на генетичному рівні передавали нащадкам меседж, що залишатися українцем в умовах комуністичної тоталітарної держави, зберігати власну мову, традиції, споконвічні моральні норми при тій владі, що організувала Голодомор, означало постійно створювати небезпеку для себе й своїх дітей, жити під загрозою арешту, тортур чи очікування голодної смерті. Тому, часто наступні покоління добровільно зрікалися власної ідентичності, відмовляючись від рідної мови, змінюючи прізвища на російський взірець, забуваючи власну культурну та духовну спадщину й негласно підтримуючи псевдо ідеї про братні народи та спільну історію. Психолог А. Маслюк виокремив з поміж трансгенераційних травмуючих факторів низький рівень здатності чинити опір та протестності. Проаналізувавши анкети нащадків Голодомору по м. Києву, м. Прилуки та с. Піски, науковець констатував, що лише 6,6% нащадків жертв Голодомору 1932–1933 рр. здатні й прагнуть відкрито чинити спротив тоталітарному режиму. Решта респондентів стверджували, що зголосились би на пасивні форм спротиву¹⁶².

На сьогодні активізувалися міждисциплінарні дослідження, які доводять міжпоколінні наслідки злочинів тоталітарних режимів¹⁶³. Так, у 2019 р. під час роботи Міжнародної науково-практичної конференції «Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду», із доповіддю виступив асоційований професор університету Saint Esprit de Kaslik генетик, Афіф Абдель Нур, який на прикладі досліджень жертв Великого ліванського голоду 1914–1918 рр. та кількох наступних поколінь їх нащадків,

---

III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ, 2008. С.100-113.

¹⁶² Andriy MASLYUK. Features of human experiences of long-term physiological deprivation (on materials of famine in Ukraine). Abstract of the thesis for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. Volyn National University named after Lesya Ukrainka the Ministry of Education and Science of Ukraine. Lutsk, 2010. P.14.

¹⁶³ Gh. H. AHMADZADEH & Azadeh MALEKIAN. Aggression, Anxiety and Social Development in Adolescent Children of War Veterans with PTSD Versus Those of Non-Veterans. *Journal of Research in Medical Sciences*. 2004. No. 9. P.33-36; Seyyed Taha YAHYAVI & Mehran ZARGHAMI & Urvasi MARWAN. A review on the evidence of transgenerational transmission of posttraumatic stress disorder vulnerability. *Braz J Psychiatry*. 2014. Jan-Mar. 36(1). P.89-94. doi: 10.1590/1516-4446-2012-0995. Epub 2013 Dec 23. PMID: 24402183.

довів, що тривалий голод викликає зміни ДНК людини¹⁶⁴. Дослідження медиків доводять негативні наслідки переживання стресових розладів для наступних поколінь¹⁶⁵.

В Україні, дослідженням міжпоколінних наслідків займаються психолог Л. Засекіна¹⁶⁶, культуролог І. Рева¹⁶⁷, психотерапевти В. Климчук та В. Горбунова. Науковці, спираючись на практичні дослідження, намагаються показати пролонговані наслідки Голодомору для українського суспільства. В теоретичній психології дослідниками сконструйовано різні моделі трансгенераційної травми. Їх у своєму практичному дослідженні проаналізували В. Горбунова та В. Климчук¹⁶⁸. Звертаємо увагу, що теоретична складова постгеноцидної трансгенераційної травми є настільки малодослідженою темою, що українські науковці, які її розглядають, апелюють до світових геноцидних студій¹⁶⁹. Наприклад, Н. Келлерман, вивчаючи Голокост, виокремив чотири трансгенераційні моделі: психодинамічну (невідома трансмісія травми через міжособистісні взаємини), «родинно-системну» (обговорення травматичного досвіду у родинному колі), соціокультурну (отримання травматичного досвіду через соціально-рольові моделі, зокрема, через батьківство) і біологічну (спадкова вразливість)¹⁷⁰. Дослідницький тандем Brenta Bezо та Стефанії Мерті сфокусували увагу саме на дослідженні міжгее-

¹⁶⁴ Афіф Абдель НУР. Як голод впливає на наш організм і чому про це важливо знати? Уроки Ліванського Великого голоду 1914-1918 рр. Лекція. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/vplyv-holodu-na-orhanizm-liudyny-lektsiia-livanskoho-henetyka-u-muzei-holodomoru/>

¹⁶⁵ Ewa Alicja OGŁODEK. Changes in the Serum Concentration Levels of Serotonin, Tryptophan and Cortisol among Stress-Resilient and Stress-Susceptible Individuals after Experiencing Traumatic Stress. *Int J Environ Res Public Health*. 2022. Dec. 8. 19(24):16517. doi: 10.3390/ijerph192416517. PMID: 36554398; PMCID: PMC9779530.

¹⁶⁶ Larisa ZASIEKINA & Sergey ZASIEKIN. Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*. 2020. 28(1). P.41-58. URL: <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/1062>

¹⁶⁷ Ирина РЕВА. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ, 2019. С.166-229.

¹⁶⁸ Вікторія ГОРБУНОВА & Віталій КЛИМЧУК. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *East/West. Journal of Ukrainian studies*. 2020. Vol.VII. №2. Pp.34-70. P.35.

¹⁶⁹ Peter FONAGY. The transgenerational transmission of holocaust trauma. Lessons learned from the analysis of an adolescent with obsessive-compulsive disorder. *Attach Hum Dev*. 1999. Apr.1(1). P.92-114. doi: 10.1080/14616739900134041. PMID: 11707884; Natan P. KELLERMAN. Psychopathology in children of Holocaust survivors: a review of the research literature. *Isr J Psychiatry Relat Sci*. 2001. 38(1). P.36-46. PMID: 11381585.

¹⁷⁰ Natan P. KELLERMAN. Epigenetic transmission of Holocaust trauma: can nightmares be inherited? *Isr J Psychiatry Relat Sci*. 2013. 50(1). P.33-9. PMID: 24029109.

раційних впливів Голодомору¹⁷¹. Б. Безо виокремив п'ять моделей, які комплексно аналізують моделі поведінки жертв та їх нащадків: 1) світоглядні установки можуть передаватися через спостереження без критичного аналізу подій, що обумовили травму; 2) трансформації поведінкових установок можуть передаватися до наступних поколінь через соціальні або культурні системи, наприклад, через сім'ю; 3) модель формується внаслідок утворення співчуття до жертв та її травматичного досвіду; 4) модель охоплює людей, що пережили травматичний досвід геноциду, але не прагнуть говорити про це зі своїми нащадками, але наслідки травми проявляються через поведінку людей та у ставленні до дітей, в результаті, у нащадків спостерігається так звана «дезорганізована модель прив'язаності»¹⁷²; 5) модель ґрунтується на теорії зруйнованих припущень, коли травма руйнує уявлення людей про власну цінність.

Травматичний досвід здатен артикулюватися у колективну (історичну) травму. Згідно теорії професора Єльського університету Д. Александера, колективна травма, за своєю сутністю спричиняє дискомфорт і створює загрозу груповому відчуттю ідентичності й баченню майбутнього й спільній репрезентації майбутнього¹⁷³. Дослідник наполягає на необхідності соціального означення травми: вказання причин травми, виокремлення носіїв травми, створення нової соціальної реальності й «вбудовування» травматичного досвіду, що матиме наслідком формування моделі травми й розподіл відповідальності.

Міжпоколінні травми бувають інтеграційними та трансгенераційними. Інтергенераційна травма – це обмін травматичним досвідом між найближчими поколіннями. Трансгенераційна травма – це передача наслідків травмування від покоління людей, що її пережили до наступних поколінь. Вона може охоплювати як невелику групу людей, так і цілу національну спільноту.

Український дослідник П. Горностаї виокремив чотири групи факторів, які впливають на тривалість та тяжкість наслідків, спричинених травмою: 1) масштаб травматизації (кількість людей, охоплених травмою); 2) рівень несправедливості під час травматизації (наприклад, загибель під час геноциду вважається більшою несправедливістю, аніж смерть від стихійного лиха); 3) неспроможність жертви протистояти травму-

¹⁷¹ Brent BEZO & Stefania MAGGI. The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*. 2015. Vol. 3. No 3. Pp. 1-4.

¹⁷² Вікторія ГОРБУНОВА & Віталій КЛИМЧУК. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *East/West. Journal of Ukrainian studies*. 2020. Vol.VII. №2. Pp.34-70. P.36.

¹⁷³ Jeffrey ALEXANDER. *The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 296 p.

вальній силі, пасивність жертви; 4) нездатність постраждалих відкрито висловлювати почуття з приводу трагічних подій¹⁷⁴.

Наслідки інтеграційної та трансгенераційної травми можуть проявляти себе у емоційній сфері: страх, безпорадність, «стокгольмський синдром» – тобто лінію поведінки, коли жертва виправдовує своїх кривдників (досить часто свідки Голодомору 1932–1933 рр. говорили про розкуркулення, приниження з боку активістів та резюмували «Бог їм суддя»), посттравматичний синдром – це хронічне порушення психічного стану, що може розвинути після травматичної події, зокрема, може проявитися у людей, які пережили загрозову для життя чи гідності ситуацію (тобто, розкуркулення, Голодомор, соціальне сирітство), мімікрію, конформізм.

Доктор психологічних наук, професор Л. Засекіна та її учениця Т. Городоцька здійснюють теоретико-емпіричне вивчення трансгенераційної природи Голодомору як моральної травми у сімейних наративах матерів і дочок. У дослідженні Л. Засекіної взяли участь жінки – представниці кількох родин, та різних поколінь. Представниці старшого покоління – свідки Голодомору, їх доньки та онучки (принциповою була вибірка родин, в яких очевидиця подій мала доньку та онуку, тобто, ключовим став гендерний критерій). Результати дослідження свідчать, що інтерв'ю дочок вирізняються значно більшою кількістю слів про події Голодомору 1932-1933 рр., категоріями афектів й негативних емоцій порівняно із матерями, що вказує на більшу готовність дочок виражати свої емоції стосовно цих подій. Серед індикаторів моральної травми спостерігаємо наявність емоцій злості, смутку, тривожності, що свідчить про необхідність вивчення Голодомору не лише як психічного, а й морального ушкодження українців¹⁷⁵.

Індивідуальна суб'єктивна пам'ять людини вплітається у мереживо національної ідентичності і є складовою історичної пам'яті. Історична пам'ять – це певна здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, історію міжлюдських взаємин, репрезентувати історичні події, історію та своє місце в ній, спираючись на власні інтерпретації... Водночас, вразливість дітей як психологічна, так і фізична, робить їх однією із вразливих груп суспільства, особливо під час таких руйнівних подій, як війна і геноцид. Індивідуальна та колективна пам'ять сприяють становленню особистої іден-

¹⁷⁴ Павло ГОРНОСТАЙ. Колективна травма та групова ідентичність. Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. Київ, 2012. С. 89-95.

¹⁷⁵ Лариса ЗАСЕКИНА & Тетяна ГОРОДОВСЬКА. Голодомор як психічна та моральна травма у сімейних жіночих наративах. Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (19 листопада 2020 р.). Київ, 2021. 502 с.

тичності та зберігають картини минулого для нащадків. Історичне минуле та пам'ять про нього не є тотожними, існує певна конкуренція між історією та пам'яттю...

Переважна більшість названих студій сфокусована у площині психіатрії. Власне, історичний вимір у даних дослідженнях виступає як підґрунтя, основа травми. Ми спробуємо проаналізувати соціокультурний контекст проявів травматичного досвіду у жертв Голодомору, які пережили трагедію будучи дітьми та спроектуємо моделі ретрансляції його нащадкам.

Люди, що пережили Голодомор у дитинстві, назавжди закарбували у пам'яті цю трагедію. Проте умови тоталітарної комуністичної держави унеможливили говорити правду і взагалі згадувати про Голодомор 1932–1933 рр. Люди зберігали пам'ять про лихо, не маючи можливості говорити про нього вголос. Ті, хто відважувався, як, наприклад, генерал Петро Григоренко, тих спіткали переслідування й тортури. Переважна більшість очевидців, що пережили Голодомор 1932–1933 рр. дітьми, тривалий час намагалися не говорити про трагедію своїм дітям. Проте в українських родинах роками викарбовувалося бережливе ставлення до хлібу, речей, намагання зробити певні запаси й заощадження. Вже у 1980-х рр. люди, що пережили Голодомор у дитинстві потроху передавали пам'ять про ці роки своїм онукам, розповідаючи, що був страшний голод, масові арешти, переслідування й примус до вступу до колгоспів. При цьому обов'язковим від дідусів (бабусь) було попередження не говорити про це у школі або на людях. У такий спосіб народна пам'ять не піддавала Голодомор 1932–1933 рр. забуттю, побутувало навіть народне прислів'я: «Навіки проклятий той буде, хто 33-й рік забуде».

На публічному рівні державна політика невпинно примножує музеї, бібліотеки, архіви та різноманітні форми баз даних. Разом з тим, кожна українська сім'я зберігає власну родинну історію про Голодомор. Й таким чином, кожне помешкання, кожна людина стала засновником свого архіву, колекціонером власного існування за допомогою родинних світлин, родинних документів. Кожна людина фактично перетворилася на архівіста власної ідентичності. Нагадаємо історію свідка Голодомору 1932–1933 рр. – Любові Петрівни Резнік. В силу низки життєвих обставин (спочатку жила в Будинку немовляти у Запоріжжі, де її мати працювала годувальницею, потім – самогубство матері, безпритульність й жебракування, відправлення на примусові роботи до Німеччини, потім – радянські ув'язнення за політично вмотивованим вироком). Любов Петрівна, понад десять років намагалася відтворити історію свого життя, звертаючись до судових та архівних установ, збираючи численні довідки. Основною метою жінки було прагнення встановити правильну дату свого народження. Намагаючись відновити дані про своє народження та перші роки життя, їй вдалося встановити деякі факти, пов'язані із функціонуванням сумнозвісного Будинку немовляти по вул. Рози Люксембург у м. Запоріжжя, який став останнім притулком для 788 дітей віком від 0 до 8 років.

Науковці Вікторія Горбунова та Віталій Климчук стверджують, що наслідки геноциду для наступних поколінь поділяються на когнітивні (способи мислення) та поведінкові (стратегії дій). У переживаннях викристувалізувалися взаємодія зовнішньої реальності й внутрішнього світу жертв Голодомору та їх нащадків. Травми здатні проявлятися через тривалий час після травми, навіть на тлі загального благополуччя. Вони спричиняють колективну трансгенераційну травму, що проявляється у трансформації світосприйняття, ставленні до себе та поведінкових моделях нащадків, впливають на способи вирішення проблем та конструювання взаємин¹⁷⁶.

В голодоморних студіях дослідження посттравматичного синдрому, як правило, фокусуються на аналізі наслідків постійного відчуття голоду, травми від втрати близьких, емоціях від побачених смертей й перетнутих моральних бар'єрів (девіації, злочини, вживання сурогатів). Ми звернули увагу ще на один малодосліджений аспект комуністичних злочинів, який в умовах Голодомору мав місце бути. Мова йде про сексуальні злочини у сиротинцях України. Прецедент відбувся у Ново-Миргородському, Ново-Архангельському та Голованівському районах Одеської (нині Кіровоградської) області. Відповідальні робітники місцевих робітничо-виконавчих комітетів встали на захист директора місцевого дитячого притулку та лікаря того ж закладу. Перший – по суті займався секс-торгівлею 14-15 літніх дівчат. Хоча у секретному листі до Косіора секретаря Одеського обкому КП(б)У Майорова, який доповідав про ці злочини, зауважував згвалтування більш нейтральним висловом «примушував до статевого співмешкання», мерзотна сутність інциденту не змінюється. Щодо діяльності лікаря, то він займався приховуванням наслідків, здійснюючи аборти дівчатам, навіть на сьомому місяці вагітності¹⁷⁷.

Злочини сексуального характеру ретельно приховувалися самими учасниками (а часто і жертвами, яких залякували). Про інцидент, описаний вище стало відомо завдяки новопризначеному голові контрольної комісії Ново-Архангельського та Ново-Миргородського районів Одеської (нині – Кіровоградської) області. Проте, як тільки «новенький» розпочав розслідування, представники місцевого компартійного угруповання (зазвичай, функціонерів називають місцевою елітою, але в даному випадку вживати цей вислів ми принципово відмовляємося) стали чинити надзвичайний опір та вимагали його зміщення. Детальне розслідування даної справи ускладнюється внаслідок того, що факти злочинів сексуального насильства над дітьми не фіксувалися правоохоронними органами. Тут простежується черговий очевидний ланковий зв'язок активісти-

¹⁷⁶ Вікторія ГОРБУНОВА & Віталій КЛИМЧУК. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *East/West. Journal of Ukrainian studies*. 2020. Vol.VII. №2. Pp.34-70. P.35.

¹⁷⁷ ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.5388. Арк.4.

комсомольці–партійці–міліція–групка містечкових чиновників: всі вони відчували себе феодалами у вотчині, хоча й ці терміни не були в пошані у комуністів 1930-х рр., але їх устремління до автаркії очевидні. Згідно артикулів Карного кодексу УСРР 1927 р., сфера злочинів з розтління неповнолітніх відносилася до категорії «Злочини проти життя, здоров'я, волі та гідності особи» (окремого розділу у кодексі 1927 р. не було, на відміну від попереднього, опублікованого у 1922 р.). За статеві стосунки із особами, що не досягли статевої зрілості, розтління малолітніх, згвалтування (статеві зносини із застосуванням фізичного або психічного насильства) передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі до 8 років¹⁷⁸. Тут також є важливий момент. Мова йде не про віковий ценз жертви (повнолітня чи ні), а про так звану статеву зрілість, тобто готовність жінки до сексуальних контактів, її здатність народжувати та виховувати дитину. Отже, дівчата, віком 14-15 років, навіть якщо й не чинили спротив сексуальним контактам, навряд чи відповідали поняттю статевої зрілості, а те, що їм робили аборти якраз і підтверджує намір гвалтівників приховати наслідки злочину. З квітня 1931 р. по травень 1932 р. до реєстрів кримінальних злочинів по Зіновіївській міській контрольній комісії внесено 16 категорій злочинів, з-поміж яких значилися: порушення партійної етики (25 випадків або 9%), дезертирство з «трудового фронту» (14 випадків або 5%), пияцтво, порушення партійної дисципліни (42 випадки або 15,3% – найбільша кількість), темне минуле, карні злочини (4 випадки або 1,4%), правий ухил на практиці, недбайливе та безгосподарне ставлення, відрив, механічне вибуття, антисемітизм, крадіжки, зв'язок з чужим елементом, перекручування класової лінії під час хлібозаготівлі та посівної кампанії, відмова працювати на хлібозаготівлях, затиск критики та самокритики, самопостачання¹⁷⁹. Тобто, офіційно, такого злочину як «примус до співмешкання» не існувало. На факти брутального гвалтування неповнолітніх не звертали увагу ані органи соціального захисту, ані освітні установи¹⁸⁰. Представник спеціальної правової охорони неповнолітніх (СПОН) Гінзбург, завідувач облнаросвіти Внуков, аналізуючи діяльність притулків Одеської області у 1934 р. (вони робили звіт за попередні роки), звертали увагу лише на загальні умови діяльності 67 інтернатів, як новостворених, так давно діючих. Зокрема, мимохідь зазначалися випадки розбазарювання окремими ке-

¹⁷⁸ Кримінальна відповідальність за згвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом : монографія / Андрій САВЧЕНКО & Віталій КУЗНЕЦОВ & Даниїл МОСКАЛЬ & Микола СИЙПЛОКІ. Ужгород, 2012. С.29.

¹⁷⁹ Голодний мор 1932-1933 років на Кіровоградщині мовою архівних документів. Збірник документів і матеріалів / Ред.кол: Тетяна ДМИТРЕНКО & Тамара ЧВАНЬ & Євгенія ШУСТЕР. Кіровоград, 2008. С.126-130.

¹⁸⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Кіровоградська область. Кіровоград, 2008. С.862-864.

рівниками притулків продуктів, але ця інформація подавалася поверхово, а основна увага інспектора Гінзбурга та завідувача Внукова спрямовувалася на підкреслення досягнень та успіхів. Це при тому, що якраз саме Гінзбург і Волков мали проінспектувати й притулки Ново-Миргородського й Ново-Архангельського районів, які за місцем їх територіального розташування підпадали під юрисдикцію комуністичних чиновників. Судячи з їх звіту, ніяких порушень вони не виявили. Отже, змучені голодом та згвалтовані дівчата перебували у стані надзвичайного стресу. По перше, якщо вони опинилися у притулку, значить вони були сиротами або бездоглядними, отже, складна життєва ситуація, коли дівчата втратили батьків та були позбавлені родинного виховання, часто на них чіпляли клеймо «діти ворогів народу». Дослідниця Д. Нейджел, зауважувала, що чоловіки часто сприймали жінок із так званого «ворожого табору» (у нашому випадку – жінок із тавром «ворог народу») як об'єкт гвалтування¹⁸¹. Тому, шукати захисту дівчатам з сиротинців було ніде та ні у кого. Органи юстиції в тоталітарній державі ніколи не ставали на захист жертви, родичів якої звинувачували у державній зраді (або націоналізмі, опортунізмі, та інших надуманих режимом статтях).

По друге, голодне існування й злиденність сиротинців, які в умовах Голодомору стали конвеєрами дитячої смертності, не виключно, що штовхали дівчат на погодження на сексуальні контакти. Вони могли віддаватися за їжу або за примарні обіцянки, що їх заберуть із притулку та забезпечать хлібом й одягом.

По третє – сексуальне насилля, аборти та подальші залякування, призводили до страху й моральних страждань, під важелем яких вони жили.

Проїшовши крізь такі горнила тортур, молоді жінки вже не завжди могли подолати вплив травматичного дитячого досвіду у дорослому житті. Багато хто з них втрачали інстинкт материнства. Посттравматичний стресовий досвід переслідував багатьох з них протягом усього життя. Стратегія «забути, і жити далі» не була дієвою, оскільки пережитий досвід ставав основою емоційних та фізичних розладів у подальшому житті. Сучасна німецька психологиня А. Ассман вважає, що між власне досвідом травми та його вербалізацією існує диспропорція, оскільки слова не здатні передавати всю повноту почуттів, що переживали жертви. Проаналізувавши історію жертви концтаборів Рут Клюгер, яка написала спомини та описала найбільші свої страждання – насилля над її матір'ю, зауваживши, що слова не здатні висвітлити весь жах і сум, пережиті нею, науковиця А. Ассман прийшла до висновку, що вербальна форма передачі почуттів занадто амбівалентна й слово може мати як терапевтичний ефект, так і бути порожньою лузгою страху¹⁸².

¹⁸¹ Джоан НЕЙДЖЕЛ. Маскулінність і націоналізм: гендер і сексуальність у творенні націй. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Львів, 2003. С.182–204. С.197.

¹⁸² Аляйда АССМАН. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ, 2012. С.276-277.

Історик Д. ЛаКапра вважає, що ефективним способом подолання травматичного досвіду минулого виступає переосмислення, врахування багатьох аспектів та виформовування основних засад колективної пам'яті¹⁸³. В Україні цей процес став можливим лише з відродженням державної незалежності у 1991 р.

В СРСР Голодомор 1932-1933 рр. в Україні був забороненою темою. За свідчення про нього, людей переслідували та репресували. Наприкінці 1980-х рр., влада СРСР змушена була реагувати на дослідження Голодомору 1932–1933 рр., які здійснювалися за кордоном представники української діаспори та американські дослідники Р. Конквест та Дж. Мейс. Останній зібрав свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр., та виступив Виконавчим директором Комісії Конгресу США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Р. Конквест та Дж. Мейс започаткували період глибокого наукового аналізу подій Голодомору. Радянські чиновники спочатку заперечували результати студій Дж. Мейса, але згодом змушені були давати пояснення, що обумовило часткове зняття секретності із теми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. З відновленням незалежності України у 1991 р., аналіз причин, передумов та перебігу Голодомору вивчався науковцями, збиралися свідчення очевидців подій, формувалася доказова база злочину геноциду.

У 2006 р. Українським парламентом – Верховною Радою – прийнято «Закон про Голодомор в Україні», який визнав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. На сьогодні 32 країни світу, Європейський парламент, 33 штати в США визнали Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом, 11 країн засудили Голодомор як акт винищення людства, скоєний сталінським тоталітарним режимом. Визнання світовою спільнотою Голодомору 1932–1933 рр. доводить, що злочин геноциду не має терміну давності. Для сучасного українського суспільства це визнання є певною можливістю подолати окремі пролонговані наслідки Голодомору 1932–1933 рр., вплинути на формування ментального здоров'я майбутніх поколінь.

Висновки.

Безумовно, що кожне явище і подія в історії є наслідком взаємодії численних факторів, але з – поміж них і той, що від чисельності дітей у суспільстві, від умов їх соціалізації, виховання, освіти, ментального здоров'я залежить майбутнє країни. Отже, для усвідомлення культурного генокоду, на якому відбувається самовідтворення нації, важливо розібратися як вона сприймає і виховує своїх дітей, оскільки це впливає на всі виміри розвитку нації. Пізнання дитинства не можна відокремити від історії нації, бо

¹⁸³ Dominick LACAPRA. Writing History, Writing Trauma, Baltimore, 2001. P.22-24.

воно є його частиною і способом існування. Отже, історія дитинства, по суті, виступає фундаментом історії країни. Пам'ять про суб'єктивний досвід перебування дитиною, на наш погляд, визначає модель поведінки і дорослої людини у сучасному світі.

Геноцид впливає на життя людей навіть після того, як він закінчився. Він проявляється у вигляді травм, скорботи й дисгармонії, що їх переживають як безпосередні свідки й жертви, котрим вдалося вижити, так і нащадки тих, хто вижив, у другому чи третьому поколінні.

Отже, тим, хто пережив геноцид, досягнути його надзвичайно важко. Голодомор-геноцид спричинив трансгенераційну травму. Наслідки тієї травми передалися нащадкам. Вона проявлялася по різному: зосередженості на виживанні, зникненні бредливості до їжі, потребі пристосовуватися, що обумовлювало зникнення волі до спротиву режиму, уникнення ризику і «стокгольмському синдромі», коли жертви відчувають травматичний зв'язок зі своїми кривдниками, формувалася байдужість до себе і, як наслідок, байдужість до оточуючих співвітчизників, комплексі меншоватості, оскільки в СРСР українці виступали об'єктом звинувачень у провінціалізмі; навіть спілкування рідною мовою, проживання у рідній хаті комуністична пропаганда проголосила анахронізмом спонукаючи, у такий спосіб молодих українців залишати село й їхати не просто до міста, а записуватися та працювати на беззмістовних радянських пропагандистських об'єктах на кшталт опанування цілинних земель Казахстану, розбудові Байкало-Амурської магістралі тощо.

Подолання постгеноцидного синдрому в українському суспільстві триває й досі. Каталізатором цього стали сумні події, зумовлені повномасштабним вторгненням російських військ в Україну у лютому 2022 р. Українці відчувають себе єдиною нацією, готовою захищати своїх дітей, свою державу й власне майбутнє. У повсякденному житті стають більш згуртованими й уважними один до одного, шанобливо ставляться до власної історії, мови та релігії, вивчають та популяризують їх, адже усвідомлюють всі загрози, які несе геноцид.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- AHMADZADEH, Gh. H. & MALEKIAN, Azadeh. Aggression, Anxiety and Social Development in Adolescent Children of War Veterans with PTSD Versus Those of Non-Veterans. *Journal of Research in Medical Sciences*. 2004. No. 9. P.33-36. [Ahmadzadeh & Malekian, 2004].
- ALEXANDER, Jeffrey. *The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 296 p. [Alexander, 2003].

- BEZO, Brent & MAGGI, Stefania. The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*. 2015. Vol. 3. No 3. Pp. 1-4. [Bezo & Maggi, 2015].
- FONAGY, Peter. The transgenerational transmission of holocaust trauma. Lessons learned from the analysis of an adolescent with obsessive-compulsive disorder. *Attach Hum Dev*. 1999. Apr.1(1). P.92-114. doi: 10.1080/14616739900134041. PMID: 11707884. [Fonagy, 1999].
- KELLERMAN, Natan P. Epigenetic transmission of Holocaust trauma: can nightmares be inherited? *Isr J Psychiatry Relat Sci*. 2013. 50(1). P.33-9. PMID: 24029109. [Kellerman, 2013].
- KELLERMAN, Natan P. Psychopathology in children of Holocaust survivors: a review of the research literature. *Isr J Psychiatry Relat Sci*. 2001. 38(1). P.36-46. PMID: 11381585. [Kellerman, 2001].
- LACAPRA, Dominick. *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore, 2001. P.22-24. [LaCapra, 2001].
- MASLYUK, Andrij. Features of human experiences of long-term physiological deprivation (on materials of famin in Ukraine). Abstract of the thesis for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. Volyn National University named after Lesya Ukrainka the Ministry of Education and Science of Ukraine. Lutsk, 2010. [Maslyuk, 2010].
- OGŁODEK, Ewa Alicja. Changes in the Serum Concentration Levels of Serotonin, Tryptophan and Cortisol among Stress-Resilient and Stress-Susceptible Individuals after Experiencing Traumatic Stress. *Int J Environ Res Public Health*. 2022 Dec 8;19(24):16517. doi: 10.3390/ijerph192416517. PMID: 36554398; PMCID: PMC9779530. [Ogłodek, 2022].
- YAHYAVI, Seyyed Taha & ZARGHAMI, Mehran & MARWAH, Urvashi. A review on the evidence of transgenerational transmission of posttraumatic stress disorder vulnerability. *Braz J Psychiatry*. 2014. Jan-Mar;36(1). Pp.89-94. doi: 10.1590/1516-4446-2012-0995. Epub 2013 Dec 23. PMID: 24402183. [Yahyavi & Zarghami & Marwah, 2014].
- ZASIEKINA Larisa & ZASIEKIN Sergey. Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*. 2020. 28(1). Pp.41-58. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-41-58> URL: <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/1062> [Zasiekina & Zasiekin, 2020].
- АССМАН Аляйда. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ, 2012. С.276-277. [Assman, 2012].
- Голодний мор 1932-1933 років на Кіровоградщині мовою архівних документів. Збірник документів і матеріалів / Ред.кол: ДМИТРЕНКО Тетяна & ЧВАНЬ Тамара & ШУСТЕР Євгенія. Кіровоград, 2008. [Dmytrenko & Chvan` & Shuster (ed). *Famine of 1932-1933 in Kirovohrad Oblast in the language of archival documents*, 2008].
- ГОРБУНОВА Вікторія & КЛИМЧУК Віталій. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *East/West. Journal of Ukrainian studies*. 2020. Vol.VII. №2. Pp.34-70. P.35. [Gorbutnova & Klymchuk, 2020].

- ГОРНОСТАЙ Павло. Колективна травма та групова ідентичність. Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. Київ, 2012. С. 89-95. [Hornostay, 2012].
- ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (далі – ДАВіО). Ф. П136. Оп.3. Спр. 10. [State archives of the Vinnyat Region (SAVR). Fund. P136. Series 3. Case 10].
- ДАВіО. Ф. П136. Оп.3. Спр.74. [SAVR. Fund. P136. Series 3. Case 74].
- ДАВіО. Ф. П136. Оп.3. Спр.80. [SAVR. Fund. P136. Series 3. Case 80].
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Кіровоградська область. Кіровоград, 2008. С.862-864. [*National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine*. Kirovohrad region, 2008].
- Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні / Передмова, авторський текст Василя МАРОЧКА. Дрогобич, 2018. [Marochko (ed). *Encyclopedia of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine*, 2018].
- ЗАСЄКІНА Лариса & ГОРОДОВСЬКА Тетяна. Голодомор як психічна та моральна травма у сімейних жіночих наративах. Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (19 листопада 2020 р.). Київ, 2021. 502 с. [Zasiekina & Horodovska, 2021].
- Їдло 33-го. Словник Голодомору / Зібрав і упорядкував Олекса РІЗНИКІВ. Одеса, 2003. [Ryznykiv (ed). *Food on the 33rd*. Dictionary of the Holodomor, 2003].
- ІНЖУВАТОВА Христина. Дитину знайшли в печі, в місці з холодцем. Україна молода. 2013, 1-2 лютого. [Inzhuvatova, 2013].
- Кримінальна відповідальність за згвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом : монографія / Андрій САВЧЕНКО & Віталій КУЗНЕЦОВ & Даниїл МОСКАЛЬ & Микола СИЙПЛОКІ. Ужгород, 2012. [Savchenko & Kuznetsov & Moskal & Syyploki (ed). *Criminal responsibility for rape and violent satisfaction of sexual passion in an unnatural way*, 2012].
- Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932-1933 роки / Науковий редактор українського видання Юрій ШАПОВАЛ; Упорядник та автор вступної статті Андреа ГРАЦІОЗІ. Харків, 2007. [Shapoval & Gratosi (ed). *Letters from Kharkiv. Famine in Ukraine and the North Caucasus in the reports of Italian diplomats, 1932-1933*, 2007].
- Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область. Біла Церква, 2008. 1376 с. [*National Book of Memory of the Victims of the Holodomor 1932–1933 pp. in Ukraine*. Kyiv region, 2008].
- НЕЙДЖЕЛ Джоан. Маскуліність і націоналізм: гендер і сексуальність у творенні націй. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Львів, 2003. С.182–204. [Nigel, 2003].
- НЕЧИПОРЕНКО Лавро. 33-й рік. Київ, 2023. [Nechiporenko, 2023].

- НУР Афіф Абдель. Як голод впливає на наш організм і чому про це важливо знати? Уроки Ліванського Великого голоду 1914-1918 рр. Лекція. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/vplyv-holodu-na-orhanizm-liudyny-lektsiia-livanskoho-henetyka-u-muzei-holodomoru/> [Nur, 2019].
- РЕВА Ірина. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ, 2019. [Reva, 2019].
- Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Запорізька область. Запоріжжя, 2008. С.815-816. [*National Book of Memory of the Victims of the Holodomor 1932–1933. Zaporizhzhia Region*, 2008].
- Свідчення КІЙКО Тетяни Іванівни, 1925 р.н., м. Миргород, Полтавської області. ДЖУНЬ, Олександр. Чорні роки Миргородщини. Миргород, 2014. С. 41-45. [Dzhun', 2014].
- Свідчення Ольги ЙОСИПЕНКО (SW 72), 1918 р.н. с.Гапонівка Сенчанський (тепер Лохвицький) район Полтавської області. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ, 2008. С.100-113. [Mace (ed). *Great famine in Ukraine in 1932–1933*, 2008].
- Свідчення ПЕРЕДЕРІЙ Антоніни Іванівни, 1923 р. н. м. Запоріжжя. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Запорізька область. Запоріжжя, 2008. С. 821. [*National Book of Memory of the Victims of the Holodomor 1932–1933. Zaporizhzhia Region*, 2008].
- Свідчення ШИЯНЕНКО Ганни Яківни 1924 р.н. с. Легедзине Київської області. З фондів Національного музею Голодомору-геноциду. Запис 2023 р. [*National Museum of the Holodomor-Genocide*, 2023].
- ШТОРГІН Ірина. Листи з Донбасу 30-х років: що побачив інженер-іноземець на сході України під час Голодомору? Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/lysty-z-donbasu-30-kh-rokiv-dzheri-bermana/31429604.html> [Shtorgin, 2022].
- ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ТА УКРАЇНКИ (далі – ЦДАГОУ). Ф.1. Оп.20 Спр.5388. [CENTRAL STATE ARCHIVE OF PUBLIC ASSOCIATIONS AND UKRAINIANS (CSAPAU). Fund 1. Series 20. Case 5249].
- ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.5254. [CSAPAU . Fund 1. Series 20. Case 5254].
- ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.6274. [CSAPAU. Fund 1. Series 20. Case 6274].
- ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 20. Спр.6276. [CSAPAU. Fund 1. Series 20. Case 6276].
- ЧЕБОТАРЬОВА, Анна & НАЗАРУК, Тарас. Вулицями втраченого дитинства: історія Лешека Аллерганда. Центр міської історії Центрально-Східної Європи. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/allerhand/> (дата доступу 01.10.22). [Chebotaryova & Nazaruk, 2022].

SUMMARY

POST-TRAUMATIC CONSEQUENCES OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE OF 1932-1933. IN THE CHILDREN OF UKRAINE

Abstract. The article analyzes the transgenerational consequences of the Holodomor-genocide for Ukrainian society. The Holodomor of 1932-1933 took the lives of millions of Ukrainians, including infants and children. People who survived the Holodomor as children were imprinted with psychophysical trauma for the rest of their lives. During the Holodomor of 1932-1933, they were constantly hungry, ate surrogates, dead animals, etc., which directly affected their physical health and the health of their descendants. The everyday life of children during the Holodomor of 1932-1933 was filled with the search for means of survival. They saw people dying of hunger every day. Many children were orphaned and their parents and relatives died before their eyes. The intergenerational consequences of the Holodomor of 1932-1933 were felt throughout subsequent generations. The article analyzes the differences between transgenerational and intergenerational trauma, elucidates their essence, duration and manifestations in the descendants of the victims of the Holodomor-genocide of 1932-1933.

Key words: Holodomor, genocide, children, Ukraine, trauma, intergenerational consequences.